

PAPER DETAILS

TITLE: Din-Bilim Iliskisinde Modeller ve Ortak Kavramlar

AUTHORS: Saban DÜZGÜN

PAGES: 0-62

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179710>

DİN-BİLİM İLİŞKİSİNDE MODELLER ve ORTAK KAVRAMLAR

-Models in Relation between Religion and Science and Common Concepts-

Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN

Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi

duzgun@divinity.ankara.edu.tr

Abstract: *The nature of the relationship between religion and science traces back to medieval times under the titles of revelation and reason, religion and philosophy, etc. What makes the discussion area so wide is the fact that religion uses a multi-functional language which almost refers all these fields. Throughout the ages some classifications have been made with regard to this relation, and naturally each respective approach has its own supporters. While some put a gap between religion and science, others tried to bridge this gap and still others maintained that there are no any common concepts between two which make it possible to discuss them within the same context. The following paper deals with these different approaches and tries to put forward some common concepts which helps us tackle the religion and science or reason together.*

Key Words: Religion, Science, Models in Science and Religion.

Giriş

Tanrı'yı evrende olup biten her şeyin doğrudan sebebi olarak gören din ile, evrenin doğal sebeplere bağlı olarak kendi içinde bir gelişme gösterdiğini savunan bilim arasındaki ilişkinin niteliği farklı kavramlar altında hep tartışılmıştır. Akıl-nakil ilişkisi, din-felsefe ilişkisi aynı tartışmanın farklı düzlemlerdeki isimlendirmelerinden ibarettir. Tartışma zemininin bu kadar genişlemesi ise, dinin bütün bu alanlarla ilgi kuran bir dile sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Dinin farklı alanlarla ilgili beyanları, çoğu zaman, mevcut felsefi görüşlerle birleştirilerek aktarılmıştır. Böyle bir aktarım geleneği ise, gerçekten hangi görüşün dini metinlerden hangilerinin ise felsefi geleneklerden kaynaklandığını tespit etmek gibi bir güçlük yaratmaktadır. Dini ve felsefi birikimi temel ortak kavramlar altında birleştirilerek aktarma geleneği içinde en fazla işlev yüklenen kavram şüphesiz 'akıl' idi. Dinlerin iç dinamiği durumundaki vahiy ve felsefi gelenekle ortak paydası durumundaki 'akıl', felsefe yahut 'hikmet' adı altında birleştirilerek ahlaktan doğaya kadar geniş bir yelpazede işlevsel kılınmıştır. Hikmet felsefesi içinde, akıl ve vahyin kaynağı Tanrı olarak kabul edildiği için, bu ikisi arasında doğal bir uzlaşma

varsayılmıştı. Daha da önemlisi akıl, vahiy alanına girişin anahtarı olarak görülmüş, hatta Allah'ın varlığı gibi en önemli dinsel doğruları temellendirmek için kullanılmıştı.

Ancak, din ve bilim arasındaki bu ilişkinin niteliği, Rönesans ve arkasından da Aydınlanmayla köklü bir değişime uğramıştır. Bu süreçte, kendine geniş bir alan kazanan bilim, bu başarının arkasındaki yöntemi genel bir yöntem ve felsefesini de bir yaşam felsefesi olarak öne çıkarmıştır. Bilimin bu öne çıkışı ve kendi dışındaki alanları yargılayacak mutlak kriterlere sahip olduğu yönündeki iddiası, din ve bilim arasındaki ilişkiyi bir çatışmaya dönüştürmüştür. Buna bağlı olarak da, *din* ve *bilim* arasındaki ilişkinin tarihi, özellikle modern dönemin başlangıcı sayılan 17. yüzyıldan bu tarafa, şiddeti zaman zaman artan bir ayrışmanın ve çatışmanın tarihi olagelmıştır.

Bu çatışmanın ilk aşamasında modern düşüncenin karşı çıkıp mücadele ettiği dünya görüşü, ağırlıklı olarak Aristo olmak üzere Yunan düşüncesi ve bu düşüncenin kaynaklık ettiği düşünce geleneği idi. Ancak Aristocu düşüncenin St. Thomas eliyle Hristiyanlıkla bütünleştirilmiş olması sebebiyle Aristoteles'e yapılan her eleştiri doğrudan Hristiyanlığa da yapılmış oluyordu. Descartes, Galileo, Newton gibi modern düşüncenin başlatıcıları durumundaki insanların Yunan düşüncesine getirdikleri eleştiri, dine yapılan eleştiri olarak algılanmış ve temelsiz bir din-bilim çatışması yaratılmıştır. Dine karşı böyle bir cephenin yaratılmış olması, modern düşüncenin ikinci aşaması olan 18. ve 19. yüzyıllarda dini, bilimin hedefi haline getirmiştir. Dolayısıyla bilimsel alana ilişkin görüşleri eskiyen Yunan düşüncesine yapılan eleştiri, bu bağlantısı sebebiyle Hristiyanlığa yönelmiş, Hristiyanlığa yönelen eleştiri de daha sonra bütün dinleri içine alacak şekilde bir genişlik kazanmıştır.

1. Din-Bilim İlişkisinde Yeni Tutumlar

Rönesans ve Aydınlanmadan sonra bilimsel olana açılan bu sınırsız alanın yarattığı rahatsızlık, çağdaş düşüncede, bilim ve diğer düşünce tarzları arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlama çabalarını ortaya çıkarmıştır. Bu çabalar içinde bilim ve din arasındaki ilişkide ya; (1) bilim ve din arasına kapanmaz mesafeler konulmakta, ya (2) çağdaş kuantum fiziği üzerinden yapılmaya çalışıldığı gibi, iki alan uzlaştırılmaya çalışılmakta ya da (3) postmodern bilim felsefesinin yapmaya çalıştığı gibi, bilim bütünüyle insan kültürüne indirgenmektedir. Bu süreçte bilim P.

Feyerabend'in 'ne söylesen gider'¹ sözünün tercüman olduğu gibi, sosyal bilimlerin yahut kültürün bir dalı haline getirilmektedir. Böyle bir yargıya varılmasında, çağdaş postmodern fiziğin, mekanik ve statik evren tasvirinin aksine, organik ve dinamik bir evren ve tabiat tasarımı sunmasının etkisi çok büyüktür.

1a. Din ve Bilim Arasında Ayırım Yapanlar

Din ve bilim arasında ayırım yapanların temel iddialarından biri, bilimin bir yaşam felsefesi oluşturmaktan ziyade, teknik bilgi sağladığı yönündedir. Buna göre, böyle bir ayırımın yapılmaması durumunda, bilimsel teoriler birer hayat görüşüne dönüştürülecektir ki bunun örnekleri çok fazladır. Örneğin, geçmişte bazı bilim adamları bazı özel teorileri kozmik prensiplere yahut felsefi sistemlere dönüştürme konusunda çok gayret sarf etmişlerdir; *evrim* düşüncesinin, sosyal Darwinizm adı altında işbirliği yahut rekabet ahlakına dönüştürölme çabası bunlardan sadece biridir. Yine modern dönemde, Sosyoloji üzerinden Marxist bir toplum görüşünün, Psikoloji üzerinden Freudçu bir insan tasavvurunun ortaya konulması gibi. Bilimsel sonuçlardan yaşam felsefesi çıkarma amacının yarattığı çatışma, bugün bu tür bilimsel verilerden yaşam felsefesi kuracak sonuçlar çıkarma konusunda biraz daha dikkatli olunması gerektiği gibi bir sonuç doğurmuştur.

Artık bilim felsefesi, bilimin sınırları ve gözlemcinin veriler üzerindeki etkisi ve gözlemleri karşılıklı olarak birbiriyle ilişkilendirdiği kavramlar icat etme konusunda insan düşüncesinin yaratıcı rolünü teslim etmektedir. Zira, fiziğin teorileri o kadar soyut ve semboliktir ki, tecrübe edilen alanla çoğu zaman ancak dolaylı olarak irtibatları kurulabilmektedir. Atom-altı alanının davranışları hayal edilmekten bile uzaktır. Bu tür soyutluklardan gerçek hayat için modeller çıkarmaya kalkmamak gerektiği, zira bunların çoğu zaman tecrübi verileri koordine etmek için 'zihinsel yapılandırılmalar' veya 'kurgular' oldukları kabul edilmektedir.

Din ve bilimin birbirinden farklı alanlar olarak inşa edilmesi izlerini, Descartes, Bacon ve Newton'da bulmaktadır. Modern dönemde bilime temel karakterini, bu düşünürlerin mekanik ve statik evren tasarımı vermiştir. Alemin mekanik olarak kurgulandığı düşünce içinde, Allah'ın bu düzenle ilişkisi 'mutlak kudret' kavramı ile kuruluyordu. Bu mutlak kudret, âlemi öyle güçlü bir iradeyle yönlendirmiştir ki, âlemin bu iradenin dışında hareket etmesi mümkün değildir. Bu anlamda Galileo'nin ve Newton'un tasarladığı alem, determinist bir alandı ve

¹ Paul Feyerabend, *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*, London: Verso, 1984) 1. Bölüm.

açıklanabilir olan hiçbir yapı içine, Tanrı kavramı dahil edilmiyordu. Tanrı sadece açıklanamayan boşlukların izahında yardıma çağrılıyordu. Bu yapı içinde Tanrı'ya açılan alan gittikçe daralmış ve Tanrı'nın yeri bilimin indirgemelerde bulunmasının çok güç olduğu insanın deruni yapısına ve insan tarihine kaydırılmış, tabiat dini çağrışımlar yapamayacak kadar içindeki işaret ve sembollerden soyutlanmış ve zayıflatılmıştır.

Dini düşüncüyü bilimsel alandan ayırma girişimini sistemleştirenlerin başında Immanuel Kant gelmektedir. Kant dini, pratik aklın alanı olarak gördüğü ahlakla sınırlamış ve bilim ile din arasında bir mesafe koymuştur. Bu tutum, dinin bilgi zemininde ve bilimsel bir içerikle tanımlanmasını engellemiştir. Bu iki alanı birbirinden yalıtma düşüncesi, birbirinden tamamen farklı iki otonom alan yaratma amacını taşımaktadır. Buna göre, bu alanlardan birine dair kavramlar, diğer alandaki kavramların ışığında değiştirilemez ve yorumlanamaz. Kant bu iki alanı birbirinden ayırırken, aslında, insan zihninin iki farklı fonksiyonu arasında ayırım yaptığını söylemekteydi: bilimsel (yahut teorik) ve ahlaki (yahut pratik). Ona göre, bilimsel olarak işlediğinde, zihin zorunlu olarak alemi hürriyetten ve Tanrı'dan mahrum bir şekilde tasvir etmektedir. Pratik bir şekilde işlediğinde ise, zorunlu olarak ahlaki bir şekilde davranmayı gerektirmekte, ahlaki davranış ise ölümsüzlüğe dolayısıyla da Tanrı'nın varlığına götürmektedir.

Aslında, Kant bu iddiasıyla, modernitenin getirdiği her türlü bozucu etkiden Tanrı kavramını korumak istemiştir.² Zira ona göre, bilgi ve bilim sürekli gelişme halindedir. Bilimle paralel olarak yorumlanmaya başlayan din de sürekli bilimle birlikte değişmeye başlayan bir bütüne dönüşmektedir. Oysa dinsel alan değişkenleriyle değil, sabiteleriyle insanlara yol göstermelidir. Bu durumda çözüm, dinsel ve bilimsel alan arasında mesafe koyarak, dini değişmez bir bütün olarak korumak şeklinde sunulmuştur. Ancak, dinsel alanın sadece ahlakla sınırlandırılıp, dinin doğa ile ilgili söylemlerini dikkate almamak, Hristiyanlığın kaynaklarının, doğaya dair insani söylemlerle yaşadığı problemlerden kaynaklanmaktadır. Doğaya ilişkin söylemlerinin sürekli yanlışlanıyor olması, kendisini ahlak alanına çekmesi gibi bir sonuç doğurmuştur.

Ancak aynı durumun İslam dinini doğaya ilişkin söylemlerinde görmek mümkün değildir. Hristiyanlığın bilimle yaşadığı sorun hiçbir zaman İslam ve bilim arasında yaşanmamıştır. Dolayısıyla, aynı endişeden hareket ederek, din ve bilim

² David Ray Griffin, *God and Religion in the Postmodern World*, State Univ. of New York Press, 1989) s.60.

arasını, birbiriyle ilişkisini koparak şekilde ayırmak doğru değildir. İslam ve bilim arasına bir mesafe koyma çabası, son dönemlere ait bir gayretin ürünüdür. Ernest Renan'nın Sorbonne Üniversitesinde verdiği 'İslam ve Bilim' başlıklı konferans, İslam dünyasında çağdaş dönemde, İslam ve bilim arasındaki ilişkinin mahiyetini belirleyen tartışmalardan birisi olmuştur. Zira, Cemaleddin Afgani, Namık Kemal gibi müslüman aydınların bu konferansa verdikleri cevaplar adeta gelenekselleşmiş, 'İslam'ın bilime ve ilerlemeye engel olmadığı' tezi bu çerçevede savunulmaya başlanmıştır. Kur'an'ı modern bilimin verileriyle uzlaştır bir tarzda tefsir etme çabaları da aynı gayretin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

1b. Din ve Bilimin Çatışmayacağı Düşüncesinde Olanlar

Aynı alana referansta bulunsalar bile bilim ve dinin çatışmayacağını iddia edenler ise, bu iddialarını temellendirmek için dilsel bir tahlile girişmektedirler. Bu tahlilin temelinde *önergeler* ve *kurallar* arasında yapılan ayırım yatmaktadır. Bu iki terim arasına şöyle bir fark konulmaktadır: *önergeler*, doğruluk iddiasında bulunurlar, hâlbuki *kurallar*, kavramların özel bir alanda, o alana uygun bir şekilde kullanımını düzenleyen ikincil ifadelerdir. "Arabanızı yolun sağından sürünüz" ifadesi, bir kuraldır ve bir başka kuralla çatışabilir, ama evrenle ilgili bir hakikatle çatışmaz. Bu görüş sahipleri, 'dini doktrinler önermeden ziyade birer kuraldır' diyerek din ve bilim arasında 'doğruluk iddiaları' konusunda bir çatışma olamayacağını temellendirmeye çalışırlar.³

Buna göre, kuralların ve önermelerin mantığı farklıdır. Benzer bir mantık farklılığının altını çizen düşünürler, dini doktrinleri insanın mutlak olarak Tanrı'ya bağımlılığından kaynaklanan ve kişisel tecrübesini güçlendirmeyi amaçlayan bir yapıda olduğunu söyleyerek, felsefi ve bilimsel kategorilerden ayırmaya çalışırlar. Böyle bir çatışma zeminini ortadan kaldırmak için, dinin varlık zemininin, bilimin irdelediği fiziki alem değil de, insanın ruhu, kalbi ve tarihte tuttuğu yer olduğu ifadelendirilmektedir. Böylece hem Galileo, Newton ve Bacon'la başlayan modern bilim anlayışı hem de çağımız pozitivist bilim felsefesinin hiçbir şekilde dinle çatışmayacağı farklı zeminler yaratılmakta, bu disiplinlerin aynı zeminde karşı karşıya gelmeleri engellenmektedir.

Aslında, farklı disiplinlerin aynı alana referansta bulunması, kullandıkları yöntemin ve dilin aynı olmasını gerektirmez. Böyle bir ayırımın yapılmaması, bilim

³ George Lindbeck, *The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age*, Philadelphia: Westminster Press, 1984) s.19.

ve din arasında, tarihsel olarak, diyalektik bir çatışma ortamı yaratmıştır. Bunun için, Galileo'nin güneş sistemine hücum ettiklerinde, aslında din adamları yetkin olmadıkları bir alanla ilgili konuşmaya ve yargılara ulaşmaya çalışıyorlardı. Bunun tersi durumda da Newton ve başka bilim adamları Tanrı'yı bilimsel teorilerinde *boşluk doldurucu* unsur olarak kullandıklarında aynı hataya düşüyorlardı. Boşluk dolduran bir unsur olarak kullanılan Tanrı, bilimsel olarak açıklanamayan gerçekleri açıklamaya yarayacak bir hipotez olarak yardıma çağrılıyor yahut doğal nedenlerle aynı seviyede *sonuçlar* yaratacak bir *sebepe* olarak sunuluyordu. Ancak, insan bilgisindeki her ilerlemeyle ve daha önce bilimsel olarak açıklanamayanların açıklığa kavuşmasıyla, Tanrı doldurduğu boşlukları birer birer terk ederek işgal ettiği alanlardan çekiliyordu.⁴ Bunun sonucu olarak da, bireyin yaşamından çıkarılarak, büyük tabiat makinesinin açıklayıcı unsuru olmaya indirgenen Tanrı'ya açılan alan, her bilimsel gelişmeyle biraz daha daralıyordu.

Bilim ve din arasında bir çatışma varsayımı, bunların aynı alana referansta bulunmasına dayandırılmaktaydı. Bu durumda, böyle bir çatışmanın önlenmesi için de, ya bilim ve teolojinin alanları ayrılacak ya da aynı alana referansta bulunsalar bile, bu referanslarında farklı dil ve yöntem kullanabilecekleri kabul edilecektir. Bilim ve teolojinin birbirinden ayrılması, üzerinde konuştukları *alanın* ve bu *konuşma stiline* farklılığını getirecekse, ikincide değil ama birincide sorun çıkacaktır. Zira, bilimin başka bir ifadeyle nomotetik doğa bilimlerinin kendilerine konuşma ve rüşlerini ispat etme alanı olarak gördükleri fizik alem, yani afak, sayılamayacak kadar dini çağrışımların kaynağıdır. Bu durumda, aynı alana referansta bulunan bilimsel dil ve teolojik dil, birbirini tamamlayan diller kullanarak, herhangi bir indirgemeye gerek duymadan bütüncül bir gerçeklik resminin ortaya çıkmasına aracılık edebilirler.

2. Dinsel ve Bilimsel Modeller

Din ve bilim, tabiatı ortak alan olarak görseler de, dinin tabiata yüklediği anlam çok farklıdır. Bu farklılık dinin tabiatı sürekli bir Varlık'la ilişkili olarak düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Tabiatı Allah'la ilişki içinde bir varlık alanı olarak tasavvur etmek, onu bilimin konusu olmaktan çıkarmaz. Aksine şayet bilim, insandan bağımsız olarak tekrarlanabilir gerçekliklerin varlığına bağlı ise, bu gerçekliklerin tam anlamıyla böyle oluşlarının garantörü kendilerinin dışındaki bir varlıktır, yani Allah'tır. Bilim şayet farklı gerçeklikler arasındaki ilişkilerin belli bir yöntemle incelenmesi ise, bu gerçekliklerin başında, tartışmasız Tanrı gelmektedir.

⁴ Ian Barbour, *Issues in Science and Religion*, (Londra, 1966) s.1.

Dolayısıyla Tanrı'nın dışarıda tutulduğu bir gerçeklik arayışı hatalı sonuçlar verecektir. Bu hata, hem varlığa ilişkin bilimsel açıklamalarda, hem varlığa ilişkin tasavvurlarda hem de ahlak anlayışında ortaya çıkabilir. Bu hatayı ortadan kaldırmannın yolu bilgiyi, bütün varlık ve varoluş alanlarını kuşatacak bir bütünlük içinde elde etmeye çalışmaktır ki bunun adı İslami literatürde 'hikmet'tir.

Dinin tabiatla kurduğu bu ciddi bağın ötesinde, din bir yaşam tarzını irdeler, bunun için de teorik olduğu kadar pratik amaçları vardır. Dinin bireysel veya toplumsal hayatı yönlendiren ve yükümlülükleri yerine getirmede ya da zorluklara tahammül etmede duygusal g veren bir kaynakla yani vahiyle ilgili oluşu, bu pratik amaçların zeminini oluşturur. Bazı dil analizcileri, din dilinin sadece bu kognitif olmayan yönüyle ön plana çıktığını iddia etmişlerdir. *Fakat dilin bilgisel olmayan tarağı tek başına bir sistemi ayakta tutamaz*, zira desteklenen unsurların mutlaka kognitif bir yönü vardır ve bütün olarak da bu dil, gerçeklik hakkında mutlaka bir şeyler söylemekte veya ima etmektedir.

Bilimde modeller, her zaman teorilere yardımcı olacak şekilde ikinci derecede öneme sahiptirler. Ama dinde modeller, kavramsal inançlar kadar önemlidirler, bu kısmen dinin içinde kabul edilen modellerin (yaratma modeli, Allah-insan arasındaki ilişki modeli, vs.) dini alan içinde yaşamsal önem taşımasından kaynaklanmaktadır.

Dinsel modellere hem insan tecrübesi hem de dini metinler kaynaklık etmektedir. Her iki kaynağın beslediği dinsel yorumun amacı da insanı tekrar tecrübeye döndürmektir. Bu dönüşün sağlanması, büyük ölçüde sembollerin ve mecazların kullanımını gerekli kılar. Teolojinin 'bilimsel' veya başka tür bir tecrübenin ötesinde bir tecrübeden bahsediyor olması, zorunlu olarak bu tecrübenin başkalarına iletilebilmesi ve yorumlanabilmesi için sembolleştirmeyi gerekli kılmaktadır.

Sembolleştirme, tecrübeyi iletişim ve yorum amaçlı bir dönüşüme uğratır. Konuşma (Kelam) da sembolik dönüştürmenin bir formudur, müziğin, sanatın birer dönüştürme tarzı olması gibi. Bu görüş sadece linguistik açıklama formlarının bilgisel bir değere sahip olduğu ve linguistik olmayan sembol modellerinin his ve içgüdü alanına ait olduğunu söyleyen görüşe karşıdır.

İçinde yaşadığımız fiziksel zaman-mekân dünyasında, gramatik açıklama şemasına uymayan bir çok şey mevcuttur. Fakat bunlar bu niteliklerinden dolayı zorunlu olarak kör, algılanamaz, mistik şeyler olarak nitelenemez, sadece bilimsel dilin dışında bir başka sembolik şema ile algılanmaları gerekmektedir. Bilimsel

olmayan semboller, mantıksal olarak doğrulanamayan hakikatleri açıklarlar. Ama, bu açıklama formu onları daha az anlamlı yapmaz.

Dünyaya dair bilgi sadece bilimsel denilen bir mantıksal erişim yoluyla tüketilemez. Böyle bir açıklama tarzı, katı bir ontolojinin temellendirdiği bir epistemoloji demektir. İnsanın bütün varlık ve varoluş şemalarını sadece kendi görüp bildiği varlık alanını dikkate alarak değerlendirmesinin eksikliği ortadadır.

Dinin bahsettiği gerçeklik, kavramsallaştırılmadan önce hissedilen bir şeydir. Bu anlamda, dinsel bilmede, insan bilme eyleminin bir parçası haline gelir. Kendisini bilme sürecine kattığı ölçüde de doğru bir anlam elde etmeye yaklaşmış olur. Dolayısıyla, bilimsel bilginin bilen ve bilineni mümkün olduğunca birbirinden ayırarak doğru bilgiyi elde etme iddiası, dini bilgide tam ters doğrultuda çalışmış olmaktadır.

Dinsel alanda bilme sürecine öznenin sadece bilgisel yetenekleriyle değil, aynı zamanda varoluşuyla katılıyor olması, bu etkinliğe bilimselliğin yanında artı bir özellik katmaktadır. Ancak, bu hiçbir zaman mutlak iki farklı alan ayırımı olarak düşünülmemelidir. Kesişen noktalar imkân verdiği ölçüde, hakikate dair ifadelerimizin, her iki alanın kullanımına açık olma ihtimali sürekli zihinde tutulmalıdır. Aynı ifadenin hem bilimsel hem de teolojik çıkarımları içinde barındırıyor olması, özellikle vahiy dilinde, bu bağlamda en çok gözlemlenen durumdur. Din ve bilimin dilsel olarak birbirini desteklemesini mümkün kılan birçok ortak noktası vardır:

İlk olarak, farklılıklarına rağmen, iki alanın yöntemlerinde önemli benzerlikler vardır. Tecrübe ve yorum etkileşimi, modeller ve analogiler bu benzerliğin kendini gösterdiği ortak alanlardır. Derece farkı olsa da, insan hem bilime hem de dine kişisel olarak kendini katar. Bilimin oluşum, dinin de yaşanma sürecine bu kişisel katılım, bu alanlara ilişkin insani yorumların ve yargının temelini oluşturur. Bilimsel olana katılım, insanın bilgisel yetenekleri, akli, duyuları ile gerçekleştiği için objektif; dinsel olana katılım ise duygusal olduğu için sübjektif şeklinde adlandırılacaksa, bunun eksik bir yargılama sonucunda ortaya çıkan yanlış bir karar olduğu tartışmasızdır. Zira dinsel alana katılımın bilgisel ve rasyonel olmasını sağlayan unsurlar, onu duygusal ilişkiler ağının ortasına yerleştiren unsurlar kadar bir ağırlığa sahiptir. Dinin temelindeki vahyin kendini ‘bilgi’ ve ‘hak’ olarak ortaya koyması, yaşamın bütünüyle *beyyine*⁵ ve *basiret*⁶ üzerine bina

⁵ Enfal 8: 42

edilmesini talep etmesi, dinin kendini sadece duygusal bir zeminde inşa etmek istemediğini, kendisine bilgisel bir zemin yaratmayı arzuladığını gösterir. Doğa bilimleri ile din bilimleri arasında ortak paydayı oluşturması açısından, ‘*beyyine*’ ve ‘*basiret*’ kavramları özel bir yere sahiptir. Beyyine Enfal 8: 42’de řu şekilde ifadelendirilmektedir: “... ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın...”. Kur’an, düşünme aktını ön plana çıkararak ve delile dayalı olarak konuşma yöntemini geliştirerek, dogmatik kabullenme ve teslimiyeti reddetmektedir. Delile dayalı olarak hayat sürmek, Kur’anın en temel ilkelerindendir ve bir sure adı olacak kadar bir öneme sahiptir.⁷

Varlığımızın devamını sağlayan ve ona anlam katan bütün yaşamsal ilkeler, fitratın bu beyyine ile bilme etkinliği üzerine oturtulmaktadır. Allah’ın varlığı ve birliğinden, ahlaki ilkelere kadar birçok değer, bu **bilme eylemine** dayalı olarak temellendirilmektedir. Bu bilme aktı, nesnesine göre bazen tecrübi/ampirik bilgi bazen de akli/rasyonel bilgi olarak nitelik kazanır. Aklın (rasyonel bilginin) ve duyu organlarının (tecrübî bilginin) işletilmesinin Allah’la ilişkili olarak götüreceği sonuçlar Kur’anda şöyle vurgulanmaktadır:

“şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette **düşünen/aklını kullanan** topluluk için **deliller** vardır”.

Aynı vurgu tecrübeye de yapılmaktadır: “Ektiğinize bir bakmaz mısınız?”⁸ “İçtiğinize bir bakmaz mısınız?”⁹ Bu ve benzeri ayetlerde Allah hem yaşamanın hem de ölümün bir ‘**delil**’e dayalı olarak gerçekleşmesini istemektedir.”

Basiret ise, Yusuf 12: 108’de öne çıkarılmaktadır. “De ki: “İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah’a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar *basiret* üzerindeyiz”. Basiret bu ayette, sezgiyi de içine alan bir inanç rasyonelliği anlamında kullanılmakta ve herkesin üzerinde uzlaştığı ortak ortak kesişenleri oluşturan temel bir kavram olarak sunulmaktadır. Buna bağlı olarak da, inancın bilgisel hiç bir temeli olmadığı, salt bir bağlanma durumu olarak görülmesi gerektiği yönündeki kabuller reddedilmektedir.

⁶ Yusuf 12: 108

⁷ 98. Beyyine suresi

⁸ Vâkı’a 56: 63

⁹ Vâkı’a 56: 68

Öte yandan, şayet *bilmeyi*, farkına varmak, varlıklar arasında karşılaştırma yapmak, varlıklara değer yüklemek, vs. şeklindeki bir insan eylemi olarak tanımlarsak ve bütün bunların insanın fitratının sonucu olarak ortaya çıkan bilgisel aktlar olduğunu kabul edersek, insanın hayatın her alanına bu yetenekleriyle yöneldiğini gözlemleriz. İnsanın bu fitratının ve bilme yeteneğinin kaynaklık ettiği yargıların bir kısmını objektif, bir kısmını ise sübjektif olarak adlandırmak, insanı ve hayatı parçalamadan öte bir şey değildir.

İkinci olarak, bütünselci bir dünya görüşü peşinde olma ve hayatı bir bütün olarak kavrama arzusu, hem dinin hem de bilimin arzusudur. Bu da birbirini bütünleyen '*tamamlayıcı perspektifler*' kavramını geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. Hem bilimsel hem de dinsel dil realisttir; zira ikisi de hakikat arayışındadır ve bu arayışlarında gerçek referanslara dayanmayı temel ilke olarak benimsemişlerdir.

Üçüncü olarak, din bireysel varlıktan başlasa da burada durmaz ve bilimle ortak bir alana, tabiata geçer ve tabiat teolojisi yapar; zira tabiat, bireysel ya da tarihsel olanın ötesine taşan bir anlama sahiptir. Zira, insanın tarihinden önce varolan bir kozmik zamanda da Tanrı vardı ve doğal olarak bir rolü de. Eğer tabiatın da bir tarihi varsa ve insanın da tabiatla organik bir ilişkisi bulunuyorsa, o zaman tarih ve tabiat arasında keskin bir ayırım ne kadar savunulabilir? Bireysel dramaların sadece bireysel olmayan bir sahnesi olarak nitelenerek Varoluşçuluk içinde anlamsızlaştırılan tabiatın, dini bir yapı içinde de bu şekilde nitelenmesi ne kadar doğru olur? Bireyin, tarihin ve tabiatın nihayetinde sürekli olarak kendi dışlarında bir Varlık'la irtibatlandırılarak anlamlandırılması ve yorumlanması, bu alanları sıradanlıktan kurtarmakta ve bir bütünün parçaları oldukları yönündeki kabulü öne çıkarmaktadır.

Dördüncü olarak yeni bir tabiat görüşü bizi Allah'ın alemle ilişkisini yeniden irdelemeye götürecektir. Özcü statik evren görüşlerinin, yahut 17. yüzyıldan sonra hakim olan Newtoncu saat ve saatçi analogilerini yansıtan görüşlerin yerine sürekli gelişen bir evrenin dinamik ve geçici karakteri ön plana çıkmaktadır. Teolojinin her an bir işte olan Varlık¹⁰ anlayışı bu dinamik evren fikri içinde daha bir anlam kazanmakta ve iki alan arasındaki ortak dilin gelişmesinin yolunu kolaylaştırmaktadır.

Bütün bunların ötesinde, Kur'an'a göre, Allah yeryüzünü ve gökleri '**hak**' olarak yaratmıştır. Hak, varlıkların temel davranış karakteristiğini ifade etmektedir.

¹⁰ Rahman 55: 29

Allah'ın dışındaki her şey olarak tanımlanan alem, varlığını da devamını da, bunları sağlayan temel yapısal özelliklerini de, bu 'hak' yasallığı içinde, Allah'ın yaratıcı irade ve kudreti gözetiminde sürdürmektedir. Gezegenlerden moleküler aleme kadar bütün varlıklar kendileri için belirlenen ve adına fitrat ve takdir denen bu davranış tekdüzeliği içinde varlıklarını devam ettirirler. İşlam Kelamında kavramsallaştığı haliyle bütün var olanların içlerinde taşıdıkları bu *ma'na* onlara **Hak** olan tarafından yerleştirilmiştir. Varlıklarda bu ma'nanın keşfi de kesin/bürhani bilgi arayışında olan zihinde bir kesinlik ve sükûn yaratmakta, böylece eşyanın boşuna yaratılmamış olduğu gerçeği de yeniden hatırlatılmaktadır. **Ma'na**'nın aynı zamanda gerekçe ve sebep-sonuç ilişkisi olarak yorumlandığı dikkate alındığında, varlıkta sebep-sonuç ilişkisinin temsil ettiği yasallık fikrinin varlığa bir fitrat olarak verildiği ve bunun keşfinin de doğa bilimi denen alanı yarattığı görülecektir. Hak ile yaratılan evren, Kur'an ağıısından sadece bir veri kaynağı yahut salt varlık olarak incelenecek bir alan olmanın ötesinde bir anlam içeriğine sahiptir. Kâinatın Asli Prensibinin aynı anda hem varlık (vücut), hem bilinç (vicdan) hem de saadet (vecd) kavramlarına köken sağlaması da bunu göstermektedir.

Sonuç

Bilim ve din arasında bir çatışma varsayımı, bunların aynı alana referansta bulunmasına dayandırılmaktaydı. Bu durumda, böyle bir çatışmanın önlenmesi için de, ya bilim ve teolojinin alanları ayrılacak ya da aynı alana referansta bulunsalar bile, bu referanslarında farklı dil ve yöntem kullanabilecekleri kabul edilecektir. Bilim ve teolojinin birbirinden ayrılması, üzerinde konuştukları *alanın* ve bu *konuşma stiline* farklılığını getirecekse, ikincide değil ama birincide sorun çıkacaktır. Zira, bilimin başka bir ifadeyle nomotetik doğa bilimlerinin kendilerine konuşma ve rüştlerini ispat etme alanı olarak gördükleri fizik alem, yani afak, sayılamayacak kadar dini çağrışımların kaynağıdır. Bu durumda, aynı alana referansta bulunan bilimsel dil ve teolojik dil, birbirini tamamlayan diller kullanarak, herhangi bir indirgemeye gerek duymadan bütüncül bir gerçeklik resminin ortaya çıkmasına aracılık edebilirler. Bu sebeple din ve bilim arasındaki hem kavram hem de model ortaklıkları sebebiyle bir işbirliği ve birlikteliğin imkanı sözkonusudur. Bu işbirliği ve birliktelik kendini řu temel alanlarda göstermektedir:

İlk olarak, farklılıklarına rağmen, iki alanın yöntemlerinde önemli benzerlikler vardır. Tecrübe ve yorum etkileşimi, modeller ve analogiler bu benzerliğin kendini gösterdiği ortak alanlardır. **İkinci** olarak, bütünselci bir dünya görüşü peşinde olma ve hayatı bir bütün olarak kavrama arzusu, hem dinin hem de bilimin arzusudur. **Üçüncü** olarak, din bireysel varlıktan başlasa da burada durmaz

ve bilimle ortak bir alana, tabiata geçer ve tabiat teolojisi yapar; zira tabiat, bireysel ya da tarihsel olanın ötesine taşan bir anlama sahiptir. Bütün bunların ötesinde, hak, delil, bürhan, gibi dini etkinliklerin meşruiyet zeminini oluşturan kavramların bilimle ortaklıkları iki alanı birbirinden koparmayı imkânsız hale getirmektedir.